

УДК159.923:159.942.5

**Ткач Тамара Володимирівна,
доктор психологических наук,
професор кафедри психології управління**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОВИХ ФОРМ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

***Анотація.** В сучасному світі надзвичайно гостро постають проблеми розвитку людини незалежно від її віку та статусу і протягом усього її життя. Останніми роками вченими було виявлено, що з віком інтелектуальні здібності людини не тільки не послабляються, а навіть удосконалюються. Тому для людини старшого віку актуальності набувають проблеми формування та розвитку власної самості, вміння проявляти себе перед самою собою та іншими, творення власного світу, нових форм комунікацій з іншими, всього того, що мають вагомість і цінність для повноцінної життєдіяльності людини. Таким чином, мотивація дорослих до освіти в двадцять першому столітті набула якісно нового забарвлення.*

***Ключові слова:** інтелектуальні здібності, післядипломна освіта, мотивація дорослих до освіти, формальна освіта, когнітивні (інтелектуальні) працівники («cognitive workers»), «цифрові» працівники («digitariat»), інформаційні люмпен-пролетаріати («information underclass»).*

Ткач Тамара Владимировна

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОВЫХ ФОРМ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ

***Аннотация.** В современном мире очень остро стоят проблемы развития человека не зависимо от его возраста и статуса и на протяжении всей его жизни. В последние годы учеными было обнаружено, что с возрастом интеллект*

туальные способности человека не только не ослабляются, а даже совершенствуются. Поэтому для человека старшего возраста актуальность приобретают проблемы формирования и развития собственной самости, умение проявлять себя перед самим собой и другими, создание собственного мира, новых форм коммуникаций с другими, всего того, что имеют значимость и ценность для полноценной жизнедеятельности человека. Таким образом, мотивация взрослых к образованию в XXI веке приобрела качественно новую окраску.

Ключевые слова: интеллектуальные способности, последипломное образование, мотивация взрослых к образованию, формальное образование, когнитивные (интеллектуальные) работники («cognitive workers»), «цифровые» работники («digitariat»), информационные люмпен-пролетариаты («information underclass»).

Tkach Tamara Vladimirovna

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF NEW FORMS ADULT EDUCATION

Abstract. *In today's world is very acute problems of all persons, regardless of age and status, and throughout his life. In recent years, scientists have found that with age intellectual abilities not only weakened, and even improved. The refore, for people over the age of urgency, problems of formation and development of one's self, the ability to express themselves in front of himself and others, create their own world, new forms of communication with the other, all that have significance and value of human life to the full. Thus, the motivation of adults to education in the XXI century has acquired a qualitatively new color.*

Keywords: *intellectual ability, postgraduate education, motivation of adults to education, forma leducation, cognitive (intellectual) workers («cognitive workers»), «digital» workers («digitariat»), information lumpenproletariat («information underclass»).*

Постановка проблеми

Питання освіти дорослої людини почали розроблятися відносно недавно. Ще на початку ХХ століття панувала думка про неможливість освіти дорослих. Ця думка ґрунтувалася на твердженні про те, що людина, яка досягла певного віку не може навчатися, що найбільш ефективним може бути навчання лише в дитячому та ранньому юнацькому віці, а людина більш доросла, яка з якоїсь причини не досягнула «своїх університетів», взагалі втрачає таку можливість назавжди. Такий підхід ґрунтувався на поглядах дослідників тих років, згідно яких «після 25 років дорослі не можуть набути нових ідей», втрачають дитячу допитливість, їх розумові зв'язки вже встановлені і здатність до асиміляції втрачена, що й приводило до думки про недоцільність освіти дорослих [11].

Актуальність проблеми дослідження. Сама постановка питання про творчу продуктивність особистості у період пізньої дорослості є досить неоднозначною. Певні положення психологічної науки свідчать про те, що у літньої людини знижується здатність до набуття нових знань, здатність до адаптації у мінливих умовах життєдіяльності. Але в дослідженнях останніх років, особливо іноземних, було виявлено, що з віком інтелектуальні здібності людини не тільки послаблюються, а навіть удосконалюються[1; 4; 8].. Так, в ході лонгітюдних досліджень в Сієтлівському університеті (США), з'ясувалося, що вербальна пам'ять і вербальні здібності досягають піку свого розвитку в 53 роки; а достовірно зафіксоване зниження має місце за всіма функціями, починаючи з 67 років, при цьому до 80 років це зниження відбувається в досить помірному діапазоні. Важливо, що згасання здібностей у багатьох людей похилого віку виникає тому, що ці здібності не використовуються. Тому при використанні спеціальних, активних методів навчання, здібності можуть бути відновлені і навіть поліпшені, що було підтверджено експериментально [4, с. 365].

Таким чином, пішло в минуле уявлення про освіту як про нетривалий період життя людини, яка здійснювалася в жорстких рамках формальної системи.

Аналіз досліджень і публікацій

З розвитком науки, техніки та виробництва освіта дорослих почала розглядатися як можливе доповнення до традиційної системи освіти, а з 70-х років – як складова неперервної освіти. Виникла спеціальна галузь наукового знання, що висвітлює особливості освіти дорослих – *андрагогіка*[5].

Особливого значення набула *післядипломна освіта*, що спрямована на задоволення індивідуальних потреб громадян у особистому та професійному зростанні, а також забезпечення потреб держави в кваліфікованих кадрах високого рівня професіоналізму та культури, здатних компетентно та відповідально виконувати професійні функції, впроваджувати у виробництво нові технології, сприяти подальшому соціально-економічному та духовному розвитку суспільства [9].

Виклад основного матеріалу

На даний час освіта людини вважається потужним зовнішнім чинником, від якого залежить інтенсивність старіння інтелектуальних функцій людини, її розвиток та самореалізація протягом усього життя. До того ж мотивація дорослих до освіти в двадцять першому столітті набула якісно нового забарвлення.

Після зіткнення із глобальними проблемами, які загрожують самому існуванню людства, люди почали усвідомлювати, що живуть в єдиному, взаємопов'язаному, нестабільному світі, в якому зростає взаємозалежність, поширюються процеси глобалізації, відбувається формування нового світорозуміння. Для сучасної людини доступним став широкий спектр досягнень науки й освіти, розширюються можливості окремої людини та культурно-соціальних спільнот в оволодінні досягненнями інших народів. Тому світова спільнота намагається створити нову глобальну стратегію освіти незалежно від місця її проживання, рівня освіти та віку. Почесне право

й важкий обов'язок освіти визначається у тому, щоб зберегти для людей загальнолюдські цінності та сформувані цінності нового часу.

Традиційно склалося, що система формальної освіти найбільше стурбована забезпеченням високої якості та загального змісту освіти на всіх рівнях, тому часто недооцінює фундаментальну проблему адаптації людини до мінливих умов сьогодення. Отже, цей обов'язок мусить взяти на себе громадянське суспільство, неформальна освіта на всіх рівнях і в усіх сферах, для всіх громадян незалежно від їх віку.

Ця ідея викладена у Всесвітній декларації про вищу освіту: «З урахуванням розмаху й темпів змін... освіта стикається зі значними труднощами й потребує реформ негаданих раніше масштабів» [21]. Відмова від прийнятого в минулій освітній практиці уявлення про освітній процес як про певну лінію, канал, траєкторію, по яких нормативно має рухатися людина перетворила освіту в неперервний процес, який здійснюється протягом життя людини і який називають «освіта довжиною і шириною у життя» [20].

Європа змінюється позитивно не лише внаслідок економічних реформ і розвитку. У більшості країн зростає Індекс людського розвитку, зокрема, через активне впровадження сучасних здобутків інформаційних технологій (табл. 1).

Таблиця 1

Індекс розвитку людського потенціалу та освітні компоненти деяких європейських країн та України [77].

Ранг	Країна	Середня тривалість життя громадян	Середня тривалість навчання	Очікувана тривалість навчання	Індекс HDI
1	Норвегія	81,5	12,6	17,6	0,944
2	Австралія	82,5	12,8	19,9	0,933
3	Швейцарія	82,6	12,2	15,7	0,917
4	Голандія	81,04	11,9	17,8	0,915
5	США	78,94	12,9	16,5	0,914
6	Німеччина	80,74	12,9	16,3	0,911

7	Нова Зеландія	81,1	12,5	19,4	0,91
6	Канада	81,5	12,3	15,9	0,902
12	Швеція	81,8	11,7	15,8	0,898
25	Словенія	79,6	11,9	16,8	0,874
28	Чехія	77,7	12,3	16,4	0,861
35	Литва	72,1	12,4	16,7	0,834
35	Польща	76,41	11,8	15,5	0,834
37	Словаччина	75,4	11,6	15	0,83
43	Угорщина	74,6	11,3	15,4	0,818
48	Латвія	72,2	11,5	15,5	0,810
83	...Україна	68,53	11,3	15,1	0,734

Останнім часом у всіх розвинутих країнах дійшли висновку, що успішність функціонування сучасного світу залежить від якості освіти, особливо вищої освіти. Високий соціальний статус вищої освіти засвідчує те значення, яке надають їй представники середнього класу. Якщо в середньому лише 20% дорослих мешканців України вважають наявність такої підготовки вирішальним чинником входження до середнього класу, то серед мешканців Києва цей показник становить 39%, серед керівників підприємств і підприємців – 34%, серед фахівців з вищою освітою – 47% [7].

Такий стан передбачав У. Еко наприкінці ХХ століття. Учений указав на появу нової системи соціальних класів. У найближчому майбутньому світ буде ґрунтуватися на соціальному порядку, який керований когнітивними (інтелектуальних) працівниками («*cognitive workers*»), які причетні до створення нових мультимедіа, інформаційних технологій, які будуть складати «аристократію знань», особи, які зайняті в когнітивному секторі та виробляють нові знання та технології. Середній клас буде називатися «цифровим» («*digitariat*»): працівники, які в професійній діяльності застосовують цифрові технології (ІТ), але їх не виробляють. Найнижчий соціальний прошарок створять інформаційні люмпен-пролетаріати («*information underclass*»), тобто люди, чії навички у користуванні сучасними технологіями обмежуються користуванням телевізором, телефоном [15] тощо. Таким чином, еліту будуть формувати високо освічені

люди. Така концепція перегукується з поглядами Е. Тоффлера на особливості розвитку суспільства та культуру *третьої хвилі* [12].

Отже, в сучасному світі надзвичайно гостро постають проблеми розвитку людини незалежно від її віку та статусу протягом усього її життя, формування та розвитку власної самості, вміння проявляти себе перед самою собою та іншими, творення власного світу, нових форм комунікацій з іншими, всього того, що мають вагомість і цінність для повноцінної життєдіяльності людини.

Слід зазначити, що освіта у більш зрілому віці виступає ще й інструментом регуляції суспільного знання. Це явище має гуманітарний характер, адже воно сприяє усуненню негативних соціальних негараздів, які людина переживає досить гостро. Однією з головних умов мотивації до навчання у дорослих є зацікавленість і їх активна поведінка, що, рештою, стає важливим кроком розвитку особистості та ефективної власної життєдіяльності

Засновник андрагогіки Малколм Ноулз вказує на такі *особливості дорослого учня* [17]:

- 1) потреба знати (дорослий, перед тим як приступити до навчання, має знати, для чого йому це потрібно);
- 2) самосвідомість (уявлення про себе як самоспрямовану особистість);
- 3) досвід (багате джерело навчання);
- 4) готовність до навчання (прагнення встановити зв'язок із соціальними завданнями, які постають перед людиною у процесі її розвитку);
- 5) практично-орієнтований підхід до навчання (дорослі зацікавлені щось вивчати лише до тієї міри, до якої, на їхню думку, це допоможе їм у виконанні завдань чи вирішенні проблем, що постають перед ними у реальному житті);
- 6) орієнтація у навчанні (прагнення до негайного застосування отриманих знань).

Подібної думки дотримується й Ю. Кулюткін, зазначаючи, що лише в тій мірі, в якій доросла людина усвідомлює значущість навчання для розвитку особистості, вона стає активним суб'єктом учіння [6].

У світлі проблем навчання дорослих людей особливої популярності набула циклічна чотириступінчаста емпірична модель процесу навчання та засвоєння людиною нової інформації, запропонована Д. Колбом («цикл Д. Колба»). Для досягнення максимальної ефективності навчання доросла людина мусить:

1) мати особистий досвід у тому, чого хоче навчитися, і знати, до яких результатів вона зазвичай приходять, використовуючи свій наявний на цьому етапі досвід;

2) опанувати засоби спостереження та рефлексії, обміркувати і проаналізувати те, що вже є у неї в досвіді;

3) формувати абстрактні концепції та моделі, узагальнити інформацію, отриману дослідним шляхом, до якоїсь моделі, яка б описувала цей досвід;

4) проекспериментувати та перевірити придатність створеної концепції для того, щоб працювати за нею далі.

Відповідно, людина отримує новий «безпосередній досвід» і цикл повторюється знову[18].

У зв'язку з цим актуальним уявляється *гуманістично-ціннісний підхід до формальної (післядипломної) освіти дорослих, у межах якого передбачено*[2]:

- побудову змісту і процесу освіти на засадах партнерства, спільної діяльності усіх суб'єктів, коли слухачі стають замовниками освітніх послуг та співавторами процесу власного навчання, а умови співпраці визначаються на паритетних засадах обома сторонами;

- усвідомлення і врахування в процесі освіти ціннісного ставлення слухачів до дійсності, інших індивідуально-психологічних особливостей й показників особистісного розвитку;

- створення умов для самоуправління (самопізнання, самоаналіз, саморегуляція, самовдосконалення тощо) своїм професійним вдосконаленням і особистісним розвитком, в тому числі, через розробку альтернативних (віртуальних) навчально-розвивальних середовищ.

Це, в свою чергу, визначає й підвищені вимоги до рівня професіоналізму викладачів, які займаються освітою дорослих (*андрагогів*) і мусять бути фахівцями широкого профілю (адже навчання відбувається не за суто предметним, а комплексним принципом, коли особлива увага надається міжпредметним зв'язкам, інтегративним тенденціям тощо).

Викладачі мусять мати рівень компетентності вище за нормативний, бути зорієнтованими на професійне вдосконалення на таких рівнях: а) інформаційному: фіксація корисних напрямів у розвитку науки і практики; суспільства загалом; б) аксіологічному: стимулювання творчої активності, формування потреби у подальшому розвитку тощо; в) діяльнісному: опрацювання відповідних технік і прийомів ефективної роботи; г) соціально-психологічному: створення розвивального соціального середовища, в якому поступово складаються групові норми й цінності професійного вдосконалення й особистісного розвитку[2].

Суб'єктивне сприйняття віку (психофізичного стану, соціального контексту) свідчить, що старші люди, так само як і інші, мають власні мрії, інтереси, потреби. Але вони мають певні труднощі в процесі їх задоволення, отже, мають існувати інші способи і форми їх задоволення.

Для дорослих, що мотивовані до навчання у більш зрілому віці, ніж зазвичай, провідною формою освіти стає *неформальна освіта*. Так, за даними ЮНЕСКО, 85 % працюючого населення набули необхідні для роботи знання і вміння за межами формальної освіти [20].

Основна відмінність неформальної освіти від формальної полягає в тому, що нові освітні інституції орієнтуються і намагаються реагувати на освітні запити людей, які відображають їх власні потреби та інтереси на відміну від абстрактних інтересів формальних систем суспільного

виробництва. Психологічний ефект організації неформальної освіти полягає в тому, що вона самостійно ініціюється людиною, яка є замовником і активним споживачем знань – не примусово залученою до процесу навчання, а вмотивованою за власним бажанням.

Мотиваційний ефект такої освіти полягає ще й у тому, що людина намагається не лише усвідомити зміни, що відбулися в певному середовищі (професійному, соціальному, особистісному), а й самій стати джерелом цих змін. Особливо це актуально у зрілому віці. Активне ставлення до освіти дорослої людини можемо вважати провідним компонентом процесу як саморозвитку, так і самоорганізації людини, як процесу, спрямованому на самоуправління людини, що реалізується в її відтворенні, змінах і розвитку

У цілому результат неформальної освіти зводиться до збагачення освітнього потенціалу людини, вона здійснює прогресивні кроки до підвищення освітнього цензу в результаті потреб розвитку власної особистості. Як наслідок, на наш погляд, можлива зміна життєвої парадигми особистості, набуття нею нового сенсу життя.

Згідно з дослідженням Всесвітньої організації охорони здоров'я Україна займає перше місце в світі по розповсюдженню депресії, особливо серед людей пенсійного віку. На думку експертів, навчання є ефективним засобом профілактики депресій у таких людей. З віком у людини, в якій основні життєві потреби задоволені, приходять час рефлексії, коли людина починає собі відчувати потреби більш високого та широкого рівня, які визначаються широким і цілісним баченням власного життя дорослою людиною, відчуттям нових освітньо-культурних потреб. Участь у різноманітних формах освіти допомагає людині адаптуватися до нових умов життя, тренувати пам'ять, розвивати навички та інтелект. Зазвичай у дорослої людини мотивація до освіти виникає на добровільній і усвідомленій основі. Вона чудово усвідомлює власні потреби та уявляє, як їх реалізувати. Навчання тут – це завжди добровільне волевиявлення суб'єкта.

В європейських країнах набула популярності така форма неформальної освіти, як університети для старших людей, які називають «*університети третього віку*», «*університети третьої генерації*», «*університет людей похилого віку*»[14; 16]. Витоки громадського руху третього віку також пов'язані зі старінням населення і формуванням нової якості суспільних потреб. Так наприклад, у Польщі ще 2007/2008 у навчальному році працювало понад 200 університетів третього. Їх число на цей час стрімко зростає. Студентами такого університету можуть бути люди як 30 років, так і 80 років. Цікаво, що серед них переважають жінки [23].

Зміст такої освіти концентрується навколо різноманітних сфер знання і науки, культурознавства, суспільного життя, оздоровчої профілактики, технологічного прогресу, психології, мистецтва тощо.

Цілі освітньої діяльності в даному випадку полягають не лише у профілактиці негативних наслідків процесів старіння людини. Не менш важливу роль має формування нових, активних зразків старіння. *По-перше*, слухачі стають більш активними і свідомими у контексті життя місцевих громад і структур громадянського суспільства, популяризації науки й техніки. *По-друге*, йдеться про зростання інтелектуальної, когнітивної та фізичної активності слухачів. *По-третьє*, у представників старшого покоління зміцнюється почуття власної гідності. *По-четверте*, участь людей літнього віку в елітному освітньому середовищі розширює їх власний життєвий простір і надає додаткові можливості для самореалізації.

На важливість таких явищ у житті людини вказував А. Петровський, розглядаючи в якості критерію розвитку цілісності особистості спрямованість людини на продукування таких дій, процес самоздійснення яких сам по собі переживається як насолода, а задоволення бажань породжує зростання можливостей діяти [10].

Оскільки все те, що робить людина, зрештою, слугує задоволенню її різноманітних потреб, будь-які прояви її активності супроводжуються емоційними переживаннями. Емоції – це форма пристосування до людини до

світу, а воно завжди пов'язано із задоволенням потреб і мотивацією. М. Чиксентміхайі у своїй книзі «Потік» представляє нетрадиційний підхід до проблеми емоційного життя людини і регуляції поведінки у різних життєвих ситуаціях [13].

У більш старшому віці кожна людина переживає певні тяготи життя. Це змушує її відшукати способи створити хоча б подобу нормального, стабільного життя, яке була у неї раніше.

Що саме спонукає людину відчувати, що вона живе повноцінним життям? На думку вченого, це таке відчуття свідомості або відчуття стану людини, яке вона відчуває, коли повністю занурена в певну діяльність і назвав його – потік. Такий стан дуже важливий для людей, які захоплені своєю не лише професійною, а й будь якою іншою діяльністю. Це стан повного зосередження, ясних цілей, швидких реакцій, балансу поставленого завдання та навчання. Для того, щоб людині потрапити в зону потоку, вона має вийти за межі власної зони комфорту, постійно розвивати різноманітні навички. І саме це найбільш спонукає людей до постійного навчання. *Як тільки людина починає створювати нову реальність, власну, суб'єктивну, вона пізнає відчуття потоку, який її захоплює і веде за собою.*

Як же прожити більшу частину нашого повсякденного життя в «річищі потоку»? М. Чиксентміхайі вважає, що для цього людина має розпочати змінювати своє життя більш досконалим способом, ніж усе те, що було раніше, а для цього треба постійно оновлювати свої навички, знання, розширювати власний освітній простір. Саме такий підхід формує усвідомлення суспільної важливості власного Я й здійснення власної життєдіяльності в своє задоволення [13].

Намагання, устремління до оволодіння новими формами освіти – це певне бажання людини розширити власний освітній простір. І це не лише розвага, а можливість отримати почуття повноти від життя у будь якому віці. Такі люди відчувають позитивні емоції, пізнають почуття повного захоплення діяльністю.

Наступним ефективним прикладом неформальної освіти для людей старшого віку є телевізійні освітні канали, які досить популярні в Європі, і майже зовсім відсутні в Україні. Так наприклад, у Польщі з 2002 року перший освітній польський канал «Edusat» за участю Соціально-економічної вищої школи (WSSE) став використовувати сучасні засоби зв'язку з метою дистанційного навчання для всіх. Діяльність каналу зосереджена на популяризації науково-освітніх програм у різних тематичних напрямках. У програмах беруть участь провідні фахівці, вчені, викладачі різноманітних галузей, що сприяє впровадженню і розповсюдженню дистанційного навчання, як однієї із найважливіших складових освіти громадян Польщі. Широкого інтересу викликають академічні лекції не лише з боку студентської молоді, але й усіх тих, хто відчуває потребу до розширення власного освітнього простору як в організації, так і змісті самоосвіти. На доповнення до академічних форм, «Edusat» пропонує різноплановий формат програм: публіцистичних, суспільних програм, репортажі з наукових конференцій. У сфері уваги таких програм – головні події культурного та соціального життя Польщі, подорожі, історична та етнографічна тематика, питання соціальної та економічної політики, документальні фільми [22].

Висновки. Освіта виступає як інтенціональний процес зміцнення ефектів соціалізації дорослої людини; підтримки її особистісного розвитку. Для дорослої людини важливим є те, що вона виступає активним діячем – суб'єктом, що входить у простір реальної дійсності й у процесі взаємодії відбувається її повноцінна самореалізація та саморозвиток. За такої ситуації створюються умови для продовження формування її суб'єктності, а самовираження у вигляді такої суб'єктності забезпечує різноманітні форми зв'язків, відносин, що передбачують диференційованість характеристик освітньої діяльності і напрямків розвитку. Взаємодія виступає тим інструментом, який реально забезпечує активний статус суб'єкта. Саме шляхом взаємодії відбувається трансляція знання, взаємообмін у процесі

його поширення й осмислення, формування соціально-психологічних позицій суб'єктів.

На особистісному рівні доросла людина як суб'єкт формує власну освітню діяльність у вигляді певного уявлення про можливу освітню діяльність, її результати в досить широкому, але доступному й реальному для неї контексті. Як наслідок, доросла людина відчуває власну причетність до активних форм інтелектуальної життєдіяльності, особистісну належність до її окремих процесів, елементів, ситуацій. Таке відчуття є складовою важливого регулятивного механізму людини у зрілому віці, її самоідентифікації, а процес використання різноманітних можливостей освіти є механізмом її розвитку та реалізації власної суб'єктності.

Література

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – [5-е изд., испр. и доп]. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
2. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
3. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Сознание личности в кризисном обществе / Под ред. К. А. Абульхановой-Славской, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – С. 28–42.
4. Грановская Р. М. Изменение межфункциональных связей в разные периоды зрелости (Как происходит формирование целостного интеллекта) / Р. М. Грановская, Е. И. Степанова // Развитие психофизиологических функций взрослых людей ; под ред. Б. Г. Ананьева, Е. И. Степановой. – М. : Педагогика, 1977. – С. 181–190.
5. Змеев С. И. Андрагогика : основы теории, истории и технологии обучения взрослых / С. И. Змеев. – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 272 с.
6. Кулюткин Ю. Н. Психологические проблемы образования взрослых / Ю. Н. Кулюткин // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 5–13.
7. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання / Е. М. Лібанова // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 146–164.
8. Мерцинковская Т. Д. Инварианты возрастной психологии: категория зрелости // Феномен и категория зрелости в психологии / [отв.

- ред. : А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко]. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 96 – 107.
9. Олійник В. Українська модель функціонування і розвитку системи післядипломної педагогічної освіти / В.В. Олійник // Післядипломна освіта в Україні. – 2004. – № 2. – С. 5 – 12.
 10. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М. : Просвещение, 1984. – С. 21-33.
 11. Протасова Н. Г. Методологічні основи розвитку та вдосконалення системи післядипломної освіти фахівців /Н. Г.Протасова // Післядипломна освіта в Україні. – 2002. – №2. – С. 7–10.
 12. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999.– 261 с.
 13. Чиксентмихайи М. Поток: Психология оптимального переживания / М. Чиксентмихайи; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Смысл: Альпина нон-фикшн, 2012. – 461 с.
 14. Chudobiecki J. Uniwersytet nowej generacji w modelu edukacji permanentnej / J. Chudobiecki, L. Wanat // Uniwersytet trzeciej generacji : stan i perspektywy rozwoju ; red. D. Burawskiego. Poznań: 2013. – 296 с.
 15. Eco U. Diariusz najmniejszy / Eco U ; tłum. A.Szymanowski. – Kraków : Wydawnictwo Znak,2007. – 171 s.
 16. Edukacja dorosłych wobec społecznego wykluczenia: przeszłości terażniejszość, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 44 // Warszawa – Gdańsk, 2012. – 276 s.
 17. Knowles M. S. The Adult Learner: A Neglected Species / M. S. Knowles. – 4th ed. – Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo : Gulf Publishing Company, 1990. – 293 p.
 18. Kolb D. A. Learning styles and learning spaces: enhancing experiential learning in higher education / D. A. Kolb A. Y. Kolb // Academy of Management Learning & Education. – 2005. – № 4. – P. 193–212.
 19. Memorandum on Life-Long Learning. Working Group “Education and Training Statistics” Meeting, November 13–14, 2000. Eurostat/E3/2000/ETS02.
 20. UNESCO LearningtoBe (prepared by E. Faureetal). – Paris: UNESCO, 1972.
 21. UNESCO. Worldconferenceonhighereducation. WorldDeclarationonHigherEducationforthe Twenty-First Century: VisionandAction. Paris, 1998.
 22. <http://www.edusat.pl>.
 23. <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/25/id/559>.